

Нови резултати истраживања приобалних утврђења Београдске тврђаве

МАРКО ПОПОВИЋ

Археолошка истраживања Београдске тврђаве, највећег и најзначајнијег споменичког комплекса у граду, са прекидима трају већ више од четири деценије. У том раздобљу истраживани су остаци римског војног логора, као најстарије фортификације на овом простору, затим трагови првих словенских насеља у Доњем граду, као и остаци познијих урбаних структура. Посебна пажња у протеклом периоду била је посвећена истраживањима фортификација Београдске тврђаве. Тако су истражени преостали делови утврђења Унутрашњег града — замка, затим горњоградски бедеми, као и бедеми Западног и Источног подграђа. Од доњоградских фортификација у целини је био истражен само североисточни бедем. Веома значајни и обимни резултати истраживања утврђења Београдског града, односно тврђаве, која су окончана до почетка осамдесетих година, обрађени су у посебној монографији.¹

Систематска археолошка истраживања приобалних делова утврђења Доњег града и Западног подграђа у претходном раздобљу нису вршена. Положај Доњоградског булеvara и железничке пруге, односно савремених саобраћајница које делом прелазе преко остатака фортификација, онемогућавају приступ ширим систематским археолошким истраживањима на овом простору. Услед тога је овај део Тврђаве остао недовољно познат. Само мања истраживања вршена су у раздобљу 1960—1964. године око Водене капије I и на простору уз кулу Небојшу.² Ови радови малог обима и ограничених резултата нису давали довољно елемената за анализу конструктивног склопа, утврђивање времена настанка и издвајање каснијих доградњи приобалних делова утврђења. Нешто сигурнији подаци, којима се располагало, произлазили су из анализе картографских и писаних историјских извора. Услед хитне потребе да се о приобалним деловима утврђења добију основни подаци како би се омогућио приступ изради пројеката за заштиту од високих вода и уређење овога дела Београдске тврђаве, у току 1982. и 1983. године предузета су археолошка истраживања на про сторима где је то било могуће. Иако се остаци приобалних утврђења нису могли у целини систематски истраживати, на деловима где су извршена археолошка ископавања добијени су веома значајни резултати, који дају основни увид у начин грађења и етапе настанка овог дела утврђења Београдске тврђаве.

Истраживања су вршена на два сектора у зони приобалног бедема. У оквиру првог сек-

тора истражени су остаци куле II Доњег града и део бедема уз кулу Небојшу. Остаци северног бедема подграђа, сада у структури приобалног бедема, истраживани су на простору другог сектора.

Кула II у Доњем граду

Ова кула налази се у склопу североисточног бедема Доњег града, на његовом некадашњем завршетку према речној обали. Приказана је на свим старим плановима Београдске тврђаве, од оних најстаријих с краја XVII века па све до турских планова који су настали половином XIX века. На плановима са краја XVII века она се јасно распознаје као прва у низу до куле Небојше. Њен облик је различито приказан, најчешће сумарно, што је била последица секундарног значаја који је тада имала у систему одбране града. Сличан приступ запажа се на скоро свим плановима Београдске тврђаве из те епохе где су важнији делови фортификација приказивани са више пажње и знатно тачније него објекти мањег значаја. На свим овим плановима кула II је са кулом Небојшом повезана бедемом, који је на већини планова, за разлику од саме куле, тачно приказан. Увучен је у односу на спољно лице североисточног бедема за целу ширину куле.

На плановима и пројектима који су настали у време аустријске окупације града после 1717. године и крајем XVIII века, посебно оним детаљним, облик основе куле II приказан је доста тачно. Она је тада била, у склопу реконструисаног североисточног бедема Доњег града, према унутрашњој страни, засута земљаним насипом и вероватно порушена до висине новог бедема.³ Занимљиво је да на свим детаљним плановима Тврђаве са распоредом подземних објеката и подрума, из 1739. и 1790. године, у кули II је приказана једна просторија, која је највероватније била засведена.⁴

¹ М. Поповић, *Београдска тврђава*, Археолошки институт у Београду, посебна издања 18, 1982.

² М. Вујичић-Вуловић, *Конзерваторско-рестаураторски радови на Београдској тврђави у периоду 1961—1968. године*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Саопштења 8, Београдска тврђава III (1970) 20—21 и 37—42.

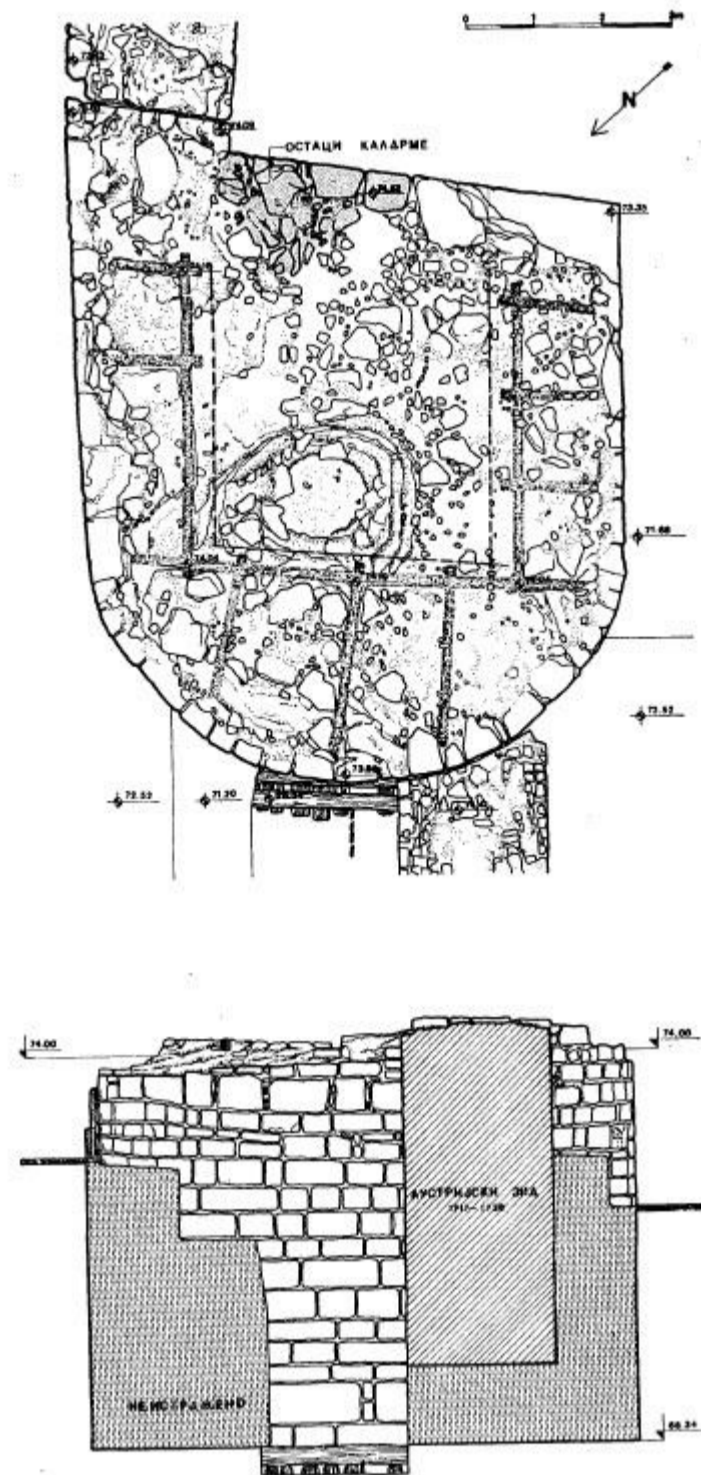
³ Г. МарјановићВујовић, *Пристаништа Београдског града*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Саопштења 11 (1970) 22—28 и 33—37.

⁴ М. Поповић, *нав. дело*, 148.

На осталим плановима она је обично приказана као објект под кровом. У истом облику налазимо је и на турском плану из четврте деценије XIX века, који се сада чува у Архиву Србије.⁵ То је уједно и један од последњих приказа ове куле. Осамдесетих година прошлог века, у време засипања старог доњоградског пристаништа, заједно са деловима североисточног бедема била је порушена и ова кула. Њени сачувани делови, прекривени насипима земље и шута, ишчезли су испод нивоа тла.

Остаци ове куле били су делимично откривени 1938. године, у време првих конзерваторских радова на кули Небојши.⁶ Услед непосредне близине Доњоградског булевар, тада новоизграђене саобраћајнице, одустало се од даљих истраживања куле II, док су њени откривени остаци, изгледа, поново затрпани. Прва археолошка ископавања са циљем да се истражи ова кула, изведена су 1962—1964. године.⁷ Ни том приликом кула није у целини откривена, али, што је посебно значајно, једном сондом дошло се до дна њеног темеља, а истражен је и део зида који је повезује са кулом Небојшом. Тек 1983. године били су створени услови да се кула у делини открије и истражи, а њени остаци конзервирају и прикажу (сл. 1).

Кула II има полукружну основу са заобљеним чеоним делом, димензија 8x8,75 m. Остаци куле откривени су испод слојева рецентног шута на коти 74,55, а на приближно истом нивоу и уз бочне стране куле налазили су се насипи новијег порекла. Дно темеља куле, откривено приликом радова 1964. године на коти 68,34, лежи на дрвеном роштиљу који образују два реда хоризонтално постављених и међусобно укрштених дрвених греда.⁸ Испод ове платформе вероватно се налазе вертикално постављени шипови, као и код куле Небојше, до којих се у току археолошких истраживања због појаве подземних вода није могло доћи. Цела кула била је грађена на речном муљу, што је захтевало да се фундарању темеља посвети посебна пажња. Судаћи према сачуваним остацима, може се доћи до закључка да је неимар куле то извео веома добро, јер нема трагова слегања. Од дна темеља цео очувани део куле грађен је у пуној зидној маси. Лица зидова куле претежно су рађена од лепо обрађених квадера пешчара различитих димензија, који су сложени у хоризонталне редове (сл. 2). У унутрашњој зидне масе куле налази се трпанац заливен јаким кречним малтером. Занимљива је појава античких сполија које су биле уграђене у зидове куле. У лицу зида са северне стране, приближно на коти 71,50, уграђен је део стеле са оштећеним портретима више покојника.⁹ Са источне стране, при врху очуване зидне масе, такође у лицу зида, иаулазио се још један фрагмент рељефа

Сл. 1. Кула II у Доњем граду — основа и изглед чеоне стране
Fig. 1. La tour II de la Forteresse inférieure — plan et élévation

⁵ Г. Елезовић — П. Поповић, *Два турска плана Београда*, Београдске општинске новине 1937, бр. 1—6 (план у Архиву Србије сиг. Г.К. 7).

⁶ Д. Јовановић, *Кула Небојша и старо пристаниште*, *Старинар* XIV (Београд 1939) 111—121.

⁷ М. Вујичић-Вуловић, *нав. дело*, 20—21; Г. Марјановић-Вујовић, *нав. дело*, 25—26.

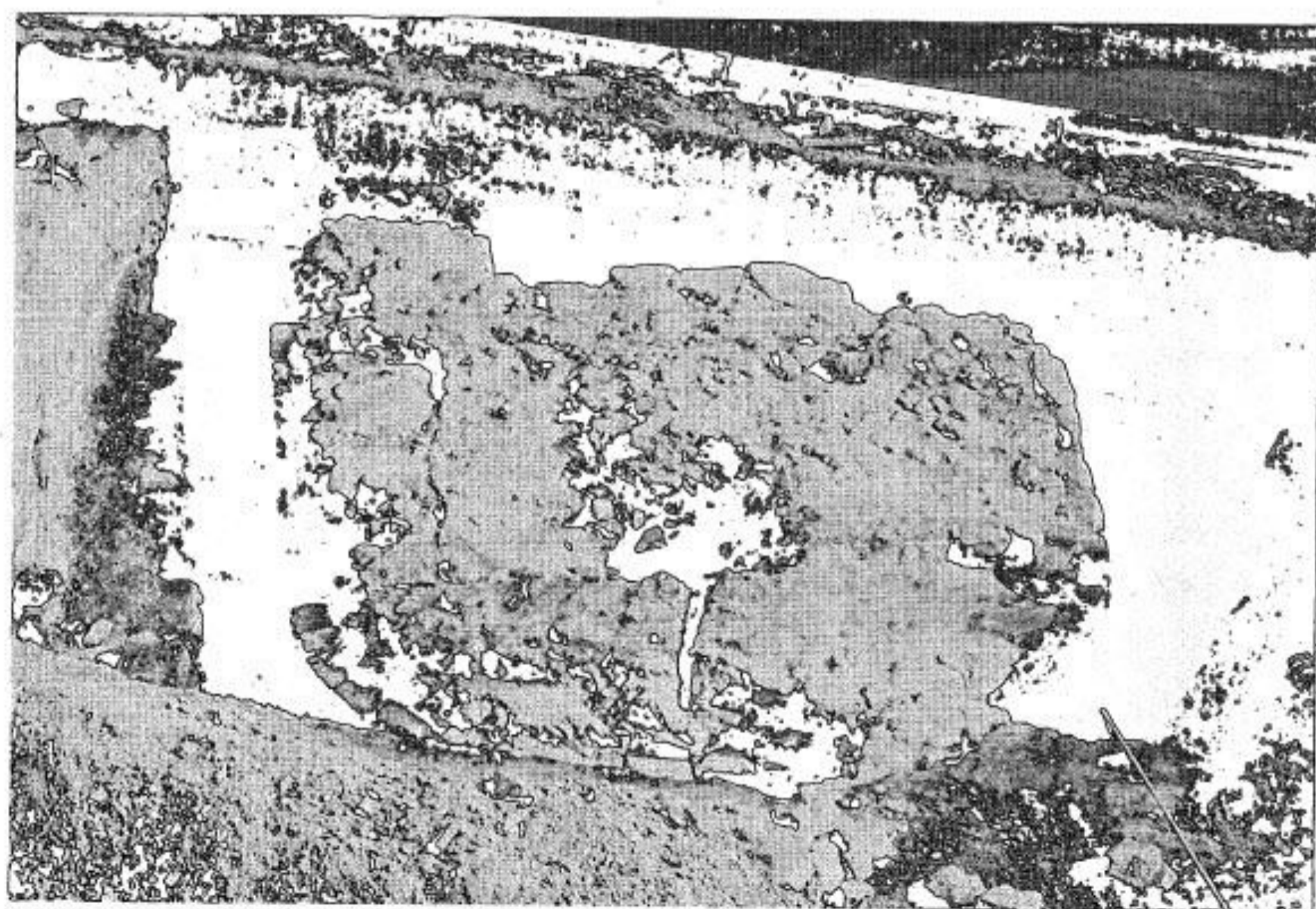
⁸ У извештају Г. Марјановић-Вујовић, *нав. дело*, 26, дно темеља куле означено је на коти 69,04. Према новом геодетском снимку, ова кота је ревидована и износи 68,34.

⁹ М. Вујичић-Вуловић, *нав. дело*, 20.

Сл. 2. Кула II у Доњем граду — општи изглед
 после ископавања (фото Н. Борић)

Fig. 2. La tour II de la Forteresse inférieure — vue
 générale après l'achèvement des fouilles
 (photo N. Borić)

Сл. 3. Кула II у Доњем граду — део лица зида
 са западне стране (фото Н. Борић)

Fig. 3. La tour II de la Forteresse inférieure — une
 partie de la muraille, côté extérieur, vue de l'ouest
 (Photo N. Borić)

са представом дечије фигуре која у руци држи ситицу. Лево и десно запажају се остаци животињских шапа.¹⁰ У лицу зида куле са супротне стране узидан је фрагмент горњег дела једне стеле која је имала рељефни фронтон са траговима маскарона у средини.¹¹ Још једна античка сполија откривена је у шуту који потиче од обрушених зидова куле.¹² То је доњи део жртвеника са фрагментарно сачуваним текстом у коме се помињу бенефицијари легије II Adiutrix. Овај жртвеник био је подигнут у Сингидунуму 217. године.¹³

До значајних резултата дошло се после детаљног чишћења горње површине очуване зидне масе куле (сл. 3). Са њене југоисточне, равне, стране откривена су два камена блока, чија је горња површина истрвена од гажења, што указује да су ови квадери служили као праг. Уз њих, према унутрашњем простору куле, налази се мања сачувана зона пода, рађеног у виду калдрме заливане малтером. Ови остаци јасно показују да је у питању ниво пода прве, односно најниже просторије у кули, који се налазио на коти 74,52. На жалост, нису сачувани остаци унутрашњих лица зидова ове просторије, који би поуздано дефинисали њен облик и димензије. На могуће решење овога проблема указују отисци дрвених греда — сантрача, који су откривени на горњој површини очишћене зидне масе. Правци пружања две греде паралелни су са бочним странама куле, док је трећа, према предњој страни куле, постављена под правим углом у односу на њих. Управо на ове основне греде постављене су краће гредице према спољним лицима зидова. Ове греде се нису пружале према средишном простору, тако да се стиче утисак да су образовале роштиљ, односно арматуру у основи зидова куле који су омеђавали њену најнижу просторију. Судећи према положају главних греда роштиља, просторија у кули била је правоугаоне основе, димензија 4x5,50 m. То би значило да је унутрашње лице зида према предњој страни куле било равно, а не полукружно.¹⁴ На тај начин била је постигнута већа дебљина зида са предње, истурене стране куле, која је у случају напада била и највише угрожена. Слично су грађене и неке куле у Горњем граду (куле IV и IX), које такође имају споља лучно заобљену предњу страну, док им је просторија у унутрашњости правоугаоне основе.¹⁵

О висини, броју етажа и евентуалном постојању сводних међуспратних конструкција у овој кули не могу се доносити поуздани закључци. Изглед и распоред прозора куле остаје такође само у домену претпоставки. О некадашњем наоружању куле II сведочи налаз једног бронзаног топа, који је откривен приликом ископавања 1964. године у муљу испред чеоне стране куле.¹⁶ Овај топ се вероватно некада налазио на горњој платформи куле, али

се не би могла искључити ни могућност постојања топовских отвора, што би представљало веома рани пример те врсте на утврђењима Београдског града.

Са своје задње, равно завршене стране, кула II се ослањала на североисточни бедем, с којим није била у грађевинској вези. Источни угао куле испада у ширини североисточног бедема (око 2,40 m) за око 40 cm у односу на лице зида задње стране и ту се равно завршава образујући вертикалну спојницу. Ова спојница јасно одваја два различита начина грађења, односно бедем грађен ломљеним каменом и кулу са обрађеним квадерима сложеним у редове. Јасно се уочава да су у питању две различите грађевинске и хронолошке фазе.

На предњу страну куле ослоњен је зид дебљине 1,50 m, који се даље пружа према кули Небојши. Делимично је откривен 1938, а археолошки је истражен до краја темеља 1964. године. Овај зид био је подигнут на слоју сивог речног муља, са дном темеља на коти 69,43, што је знатно изнад нивоа на коме су фундиране кула II (68,34) и кула Небојша (68,04). У темељној зони, која се прати до коте 71,42, грађен је ломљеним каменом, а даље, у целој очуваној висини до коте 74,40, опекама аустријског формата са местимично убаченим блоковима обрађеног камена.¹⁷

Археолошка истраживања остатака куле II омогућила су да се јасно уоче и хронолошки определе етапе изградње фортификација Доњег града на овом важном делу, у зони средњовековног пристаништа. Најстаријој фази несумњиво припада сам североисточни бедем Доњег града, са четири правоугаоне куле и две капије, грађен највероватније у току треће деценије XV века. Део бедема све до куле II, по свему судећи, био је завршен пре смрти деспота Стефана, у лето 1427. године, односно пре предаје града Мађарима.¹⁸ Јасно се запажа да кула II није грађена истовремено са бедемом, већ нешто доцније, па се може претпоставити да је настала после 1427. године. Начин грађења ове куле, са тесаницима сложеним у редове, не запажа се код других објеката Београдског града изграђених у првим деценијама XV века. Зидане куле обрађеним каменом не представља одлику српских утврђења грађених током XIV и почетком XV века. Ова појава, изгледа, у Србији долази до израза тек у петој деценији XV века код кула на дунавском бедуему Смедеревског града, где се тесаници појављују са опекама у декоративном слогу, што није случај са кулом II. Нешто ближе аналогије срећу се у угарској војној архитектури, где зидане бедема и куле обрађеним каменом представља, истина, ретку, али не и непознату појаву. На деловима утврђења града Будима, који су подигнути у време краља Жигмунда, местимично се запажа

начин зидања веома сличан ономе који је примењен код куле II.¹⁹ Имајући све ово у виду, може се закључити да је кула II саграђена у време угарске власти и то вероватно убрзо после предаје града.

По свом положају, она је завршавала правац североисточног бедема према обали. Међутим, остаје отворен проблем односа ове куле према приобалном беду, који се налазио око тридесет метара даље према обали у односу на њену заобљену предњу страну. Сада се, такође, више не може поуздано закључити ни како се завршавао приобални бедем на овом простору пре изградње куле Небојше. Очигледно је да између куле II и приобалног бедема није постојала непосредна веза, јер нема никаквих трагова у сачуваној зидној маси куле који би указивали да се од ње одвајао било какав бедем према обали.

Изглед фортификација на овом простору постаје нешто јаснији тек за раздобље после изградње куле Небојше. Ова важна топовска кула подигнута је крајем шесте деценије XV века с циљем да брани улаз у спољно дунавско пристаниште, које се у виду залива пружало дуж спољне стране североисточног бедема Доњег града.²⁰ Приобални бедем је са овом кулом добио свој логични завршетак према северу. Очигледно је да простор између новоподигнуте куле Небојше и нешто старије куле II првобитно није био преграђен. Слојеви речног муља, запажени приликом археолошких истраживања куле II, показују да је ово место било под водом. Све то указује на могућност да се управо између ове две куле налазио улаз у мало унутрашње пристаниште, које је у виду залива било увучено у простор Доњег града. Улаз у ово претпостављено пристаниште могао је да затвара ланац постављен између кула, што би било уобичајено код средњовековних утврђења. На исти начин, према казивању Бертрандона де ла Брокијера, 1433. године, затварано је и савско пристаниште, које се налазило у склопу утврђења Западног подграђа Београдске тврђаве.²¹

Остаје отворено питање: када је засуто ово претпостављено унутрашње пристаниште и преграђен простор између куле II и куле Небојше? У вестима путописаца, које су важан извор за проучавања Београдске тврђаве у XVI и XVII веку, нема битних података за решење овога проблема. На најстаријим плановима Тврђаве, из девете деценије XVII века, као и на свим доцнијим картографским изворима, јасно се запажа зид између кула.²² Међутим, остаци овога зида, који је очигледно постојао крајем XVII века, у току археолошких ископавања нису откривени. На његовом месту налази се познији зид, који се, према начину зидања и употребљеном грађевинском материјалу, сасвим поуздано може датовати у раздобље аустријске окупације 1717—1739. го-

дине.²³ Услед недовољног обима истраживања, за сада се не може утврдити шта је био разлог за уклањање старијег и изградњу новог зида на истом простору.

Приобални бедем Доњег града код куле Небојше

Бедем који је штитио Доњи град од напада са река, стицајем околности, остао је до данас најмање познат. Као што је већ речено, овде су била могућа археолошка истраживања веома ограниченог обима, што није било довољно за детаљну анализу његовог некадашњег изгледа и развојних етапа. С друге стране, у овом случају ни картографски ни ликовни извори не пружају довољно података.

На Решовом дрворезу из 1521. године, у саставу приобалног бедема приказана је једна већа и више мањих кула различитих облика.²⁴ Сличан изглед овога бедема налази се и на једном турском цртежу, који је настао у оквиру припрема за освајање Београда 1492. године. У једној легенди на овом цртежу, приобални бедем је означен као „једноставан, низак“.²⁵

¹⁰ *Нав. дело*, 21, сл. 32. Овај фрагмент је приликом истраживачких радова 1962. године извађен из зида куле и предат Музеју града Београда, где се сада више не налази.

¹¹ Фрагмент је откривен 1983. године и сачуван је у лицу зида куле.

¹² М. Вујичић-Вуловић, *нав. дело*, 20.

¹³ М. Mirkovic, *Singidunum et son territoire*, Inscriptions de la Mésie Supérieure I, Beograd 1976, 25, st. 58.

¹⁴ На плану Београдске тврђаве из 1740. год., са приказом подземних просторија, који се чува у Немачкој државној библиотеци у Берлину, sig. S X 47083/19, кула II има зидове једнаке дебљине, а сходно томе просторија у унутрашњости има једну полукружно обликовану страну. На исти начин са споља и унутра полукружним предњим зидом приказане су и куле Источне капије II у Доњем граду, што не одговара њиховом стварном изгледу. Судећи по томе, може се претпоставити да и у приказу куле II постоји иста грешка.

¹⁵ М. Поповић, *Београдска тврђава*, 87.

¹⁶ Г. Марјановић-Вујовић, *нав. дело*, 26, сл. 39.

¹⁷ *Нав. дело*, 28, сл. 42.

¹⁸ М. Поповић, *нав. дело*, 83.

¹⁹ L. Gerevich, *A Budai vár jeltârása*, Budapest 1966, 25—28.

²⁰ М. Поповић, *нав. дело*, 116—118.

²¹ Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 131—133.

²² М. Поповић, *Београдска тврђава*, сл. 8—9.

²³ Г. Марјановић-Вујовић, *нав. дело*, 27.

²⁴ М. Бајаловић-Хаци Пешић, *Најстарији изгледи Београда у ликовним изворима*, Годишњак града Београда XXV (1978) 107—119.

²⁵ Г. Елезовић — Г. Шкриванић, *Како су Турци после више опсада заузели Београд*, Београд 1956, 11—13, сл. 5—6.

Некадашњи изглед овога бедема, још увек близак његовом средњовековном стању, забележен је на плановима с краја XVII века, где је основна траса бедема, са положајима две капије, приказана доста тачно. Положај и облик куле Небојше најчешће је забележен тачно, с мање или више појединости. Али, код приказа положаја и броја осталих кула подаци са ових планова веома су различити и међусобно неподударни. На неким плановима су приказане само истурене²⁶, а на другим само увучене куле²⁷, док се на већини планова појављују њихова оба типа. Занимљиво је да се на овим плановима не запажају сличне неподударности код приказа других делова утврђења. Ову појаву тешко је протумачити без анализе очуваних остатака бедема. Могуће је да су то биле мале куле, делом порушене, које у време настанка првих планова Београдске тврђаве више нису имале битну улогу у систему одбране града, па су стога у приказу занемарене или сумарно означене.

На простору између куле Небојше и Водене капије II обично је приказивана једноставна траса бедема, без кула. Само на два плана, од којих је један из 1690, а други из 1693. године, уз кулу Небојшу приказан је још један објект, који по своме положају подсећа на приказ унутрашњих кула.²⁸ Податке са ова два плана, као што ће се из даљег излагања видети, потврдила су археолошка истраживања.

Изглед приобалног бедема на познијим плановима, после изведених реконструкција крајем XVII века и у време аустријске окупације, приказан је доста тачно. Нарочито су значајни планови са приказом подземних просторија, који пружају могућност да се поуздано сагледа изглед реконструисаног прилаза кули Небојши, који је сада у целини порушен.²⁹

Прва археолошка истраживања на простору приобалног бедема уз кулу Небојшу вршена су 1963. године, у оквиру сонде 8/63. У овој сонди били су откривени остаци једног зида, који је скретао под правим углом према беду. Тај зид, у току ископавања означен као „зид 7", био је тада погрешно протумачен као део правоугаоне истурене куле.³⁰

Археолошка истраживања 1982. године била су усмерена на део приобалног бедема испред улаза у кулу Небојшу, са циљем да се добије пресек кроз конструкцију бедема у садашњем стању, открију остаци средњовековног бедема, и утврди његов однос према кули. Било је такође предвиђено да се у целини истражи зид 7, делимично откривен 1963. године, утврди његова улога, а по могућности и време настанка. На овом простору отворена је сонда 2/82, димензија 12x7,5 m, са једним проширењем димензија 2x7 m. На целој површини сонде од венца бедема на коти 78,00 па до коте 74,75 скинути су слојеви земље и шута, који су се образовали приликом насипања простора

између унутрашње и спољне куртине садашњег бедема. До овога нивоа откривено је унутрашње лице спољне куртине, ојачано једним контрафором, зид унутрашње куртине са делом рампе преко које се излазило на бедем, као и остаци старијих зидова, који се налазе у структури садашњег бедема. Поред раније поменутог зида 7, откривен је још један зид, који се пружа паралелно са унутрашњим лицем спољне куртине бедема на удаљености од око 3,5 m. Једним својим крајем овај зид, чија ширина износи 1,20 m, ослања се на бочни крак зида 7, без међусобне грађевинске везе (сл. 4 и 5).

Ради истраживања нижих слојева испод коте 74,75, откопна површина у сонди 2/82 сужена је на просторе А, В и D, где су истраживани остаци старијих зидова, и простор С, где је било планирано да се дође до дна темеља унутрашње куртине бедема. У простору А, који омеђава спољна куртина бедема, старији зид паралелан са њом и бочни крак зида 7, истражени су слојеви до коте 72,70, где су због појаве подземних вода истраживања морала да буду обустављена. Први слојеви између кота 74,75 и 74,20 састојали су се претежно од малтерног шута, доста компактног, који је, изгледа, чинио подлогу за постављање контрафора куртине. У нижим слојевима, све до нивоа где се појавила вода, земља је мрка, релативно чиста, са ретким примесима шута. По свом карактеру, ово су очигледно насипни слојеви, са стратиграфски затвореним археолошким налазима. У питању су искључиво фрагменти керамике, који пружају могућност за доста прецизно временско одређивање. Осим неколико фрагмената античке керамике и пар уломака из XI—XIV века (сл. 6/2), сви остали припадају посудама које су карактеристичне за раздобље угарске власти у Београду. Од типова посуда најчешћи су фрагменти који потичу од лонца. Заступљен је тип лонца са широким тракасто профилисаним ободом, рађен од сиво печене земље са крупним зрнима песка у фактури (сл. 6/1). Највише уломака припада лонцима рађеним на брзом витлу, од мрко печене земље танке фактуре са ситним зрнима песка, код којих се појављују јако профилисани или заобљени и доста разгнута ободи (сл. 6/3—5). Такође су и релативно доста

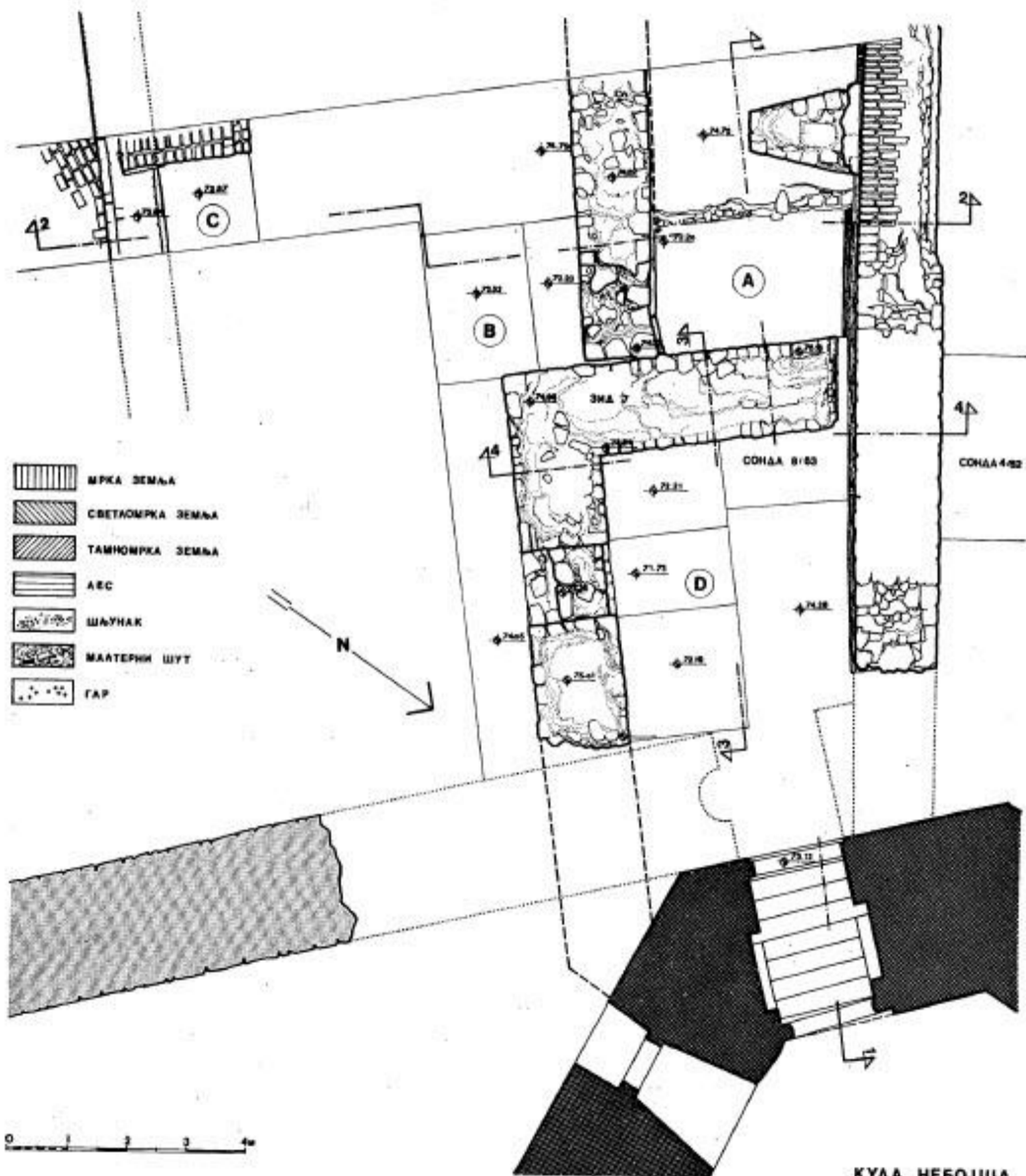
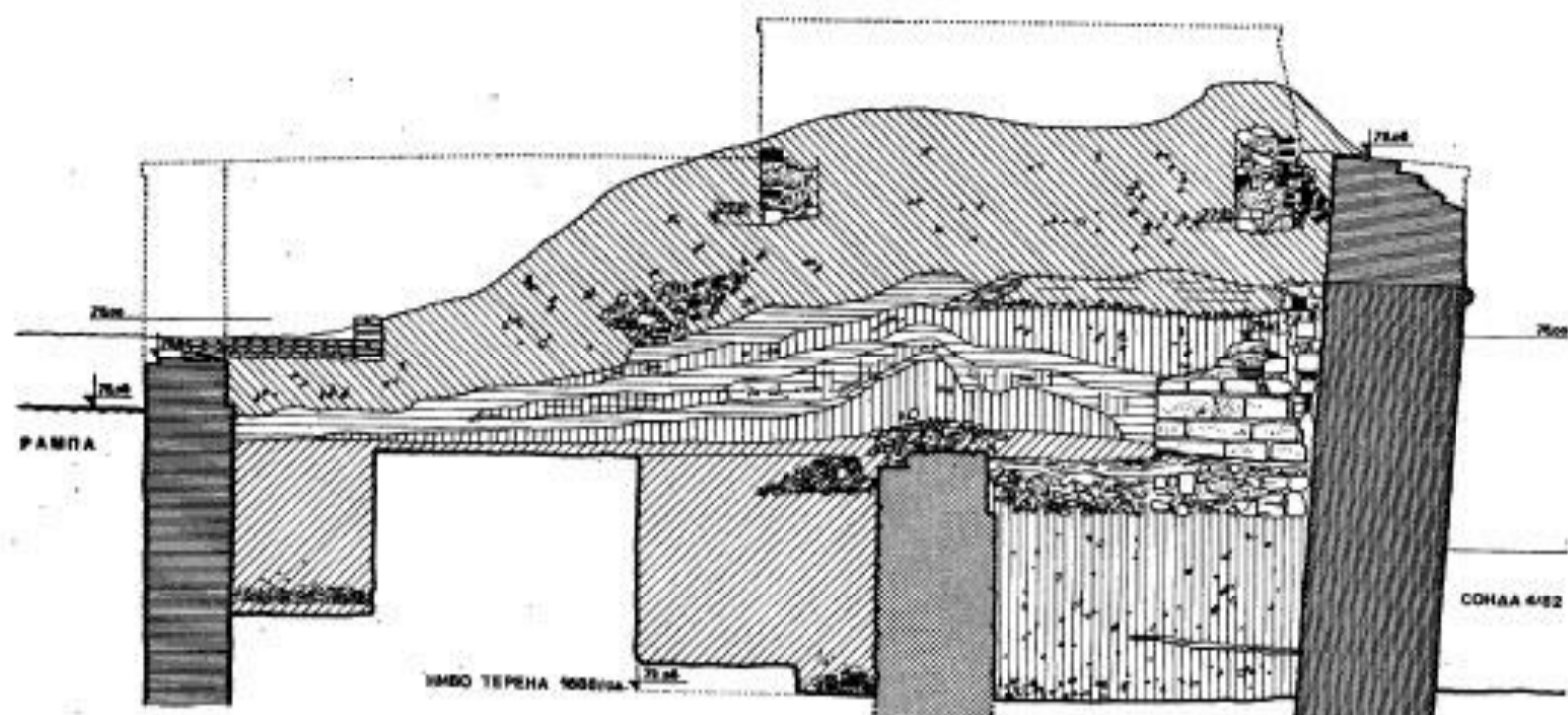
²⁶ План из Немачке државне библиотеке у Берлину, sig. S Da 4.20 m.

²⁷ План-пројект М. Висконтија, Ратни архив у Бечу, sig. K If 23—53.

²⁸ План из Националне библиотеке у Паризу, sig. Ge D 16276, и план из Архива у Карлсруеу, сигнатура непозната (репродукован: М. Поповић, *Београдска тврђава*, сл. 5).

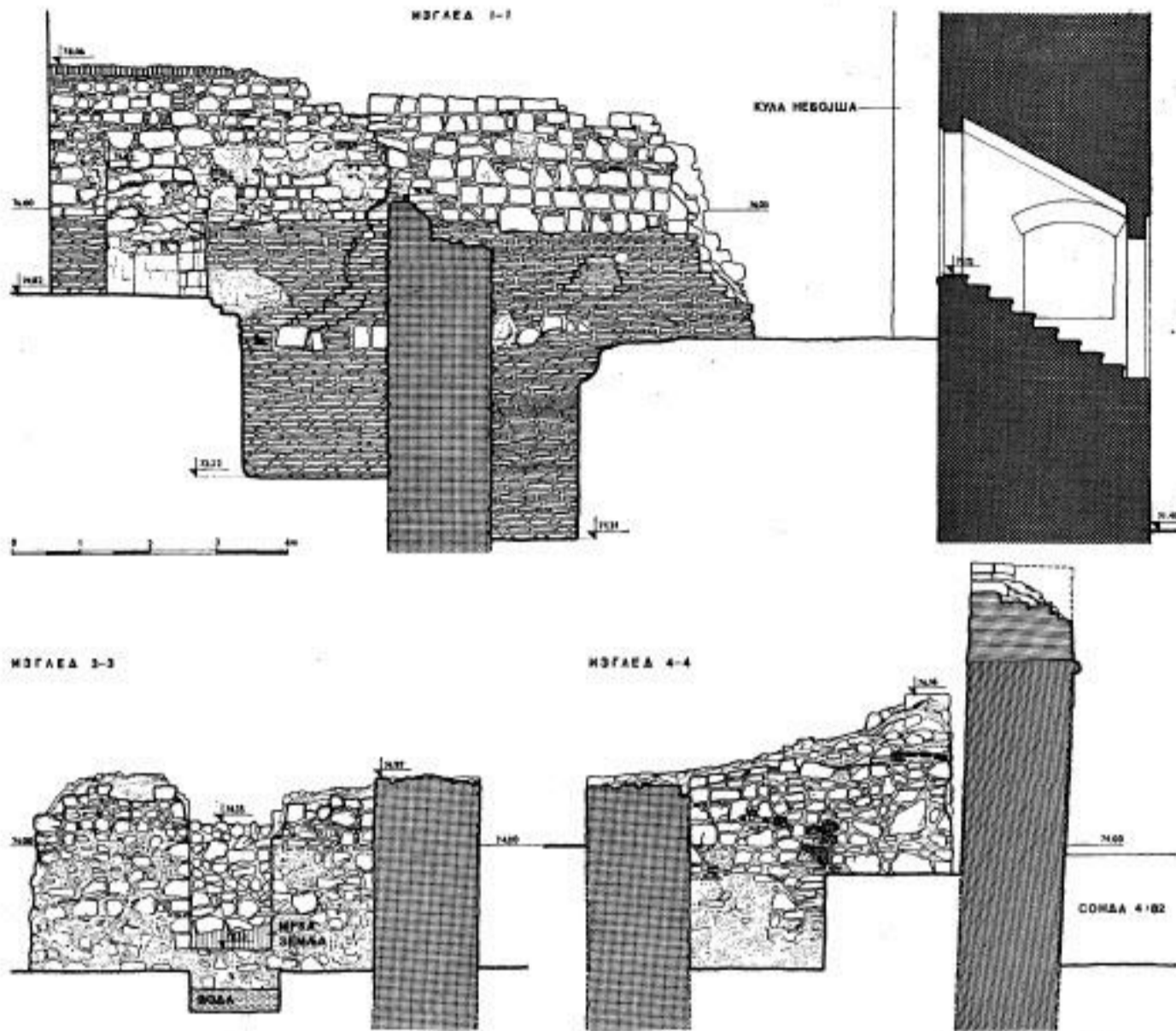
²⁹ План из немачке државне библиотеке у Берлину, sig. SX 47083/19.

³⁰ Г. Марјановић-Вујовић, *нав. дело*, 34.

Сл. 4. Приобални бедем у Доњем граду, простор уз кулу Небојшу (сонда 2/82) — основа и пресек кроз бедем са профилем слојева

Fig. 4. La muraille longeant la Save, Forteresse inférieure — plan et coupe de l'espace entourant la tour de Nebojša (sonde 2/82)

Сл. 5. Приобални бедем у Доњем граду (сонда 2/82) —
 1—1, унутрашње лице куртине бедема
 3—3, унутрашње лице зида 7 са зазиданим отвором
 4—4, унутрашње лице бочног крака зида 7 са пресеком кроз куртину бедема

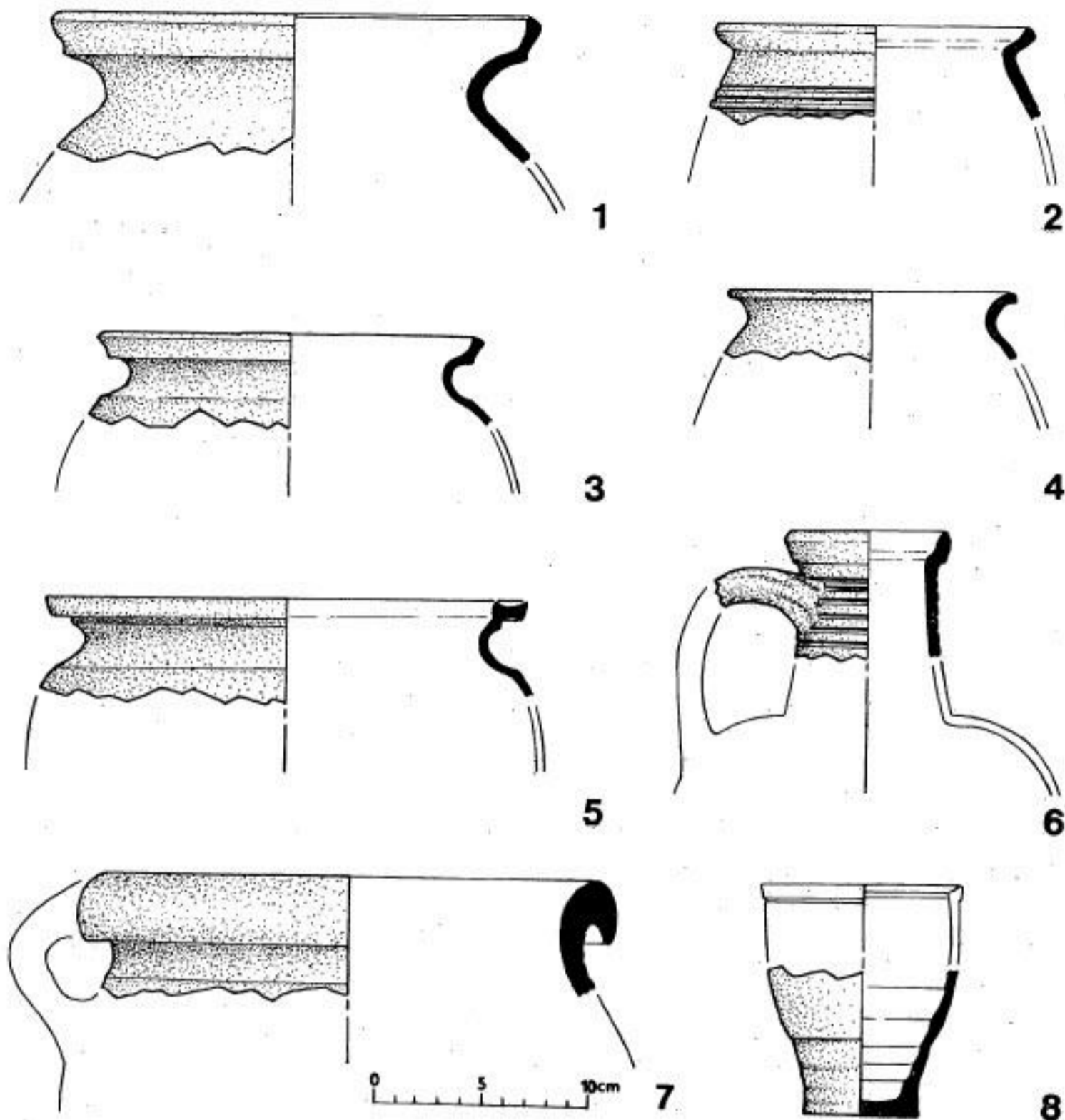
Fig. 5. La muraille longeant la Save, Forteresse inférieure (sonde 2/82)
 1—1 côté intérieur de la courtine
 3—3 côté intérieur du mur 7 et ouverture murée
 4—4 côté intérieur du mur latéral et coupe de la courtine

заступљени комади лонаца „бечког типа“, са задебљалим, заобљеним и на спољну страну савијеним ободом, који су били рађени од сиво печене земље са ситним зрнима песка и знатним примесам графита (сл. 6/7). Поред лонаца откривено је и доста уломака крчага, који припадају типу са прстенасто профилисаним ободом, ребрасто моделованим вратом и једном дршком са урезаним орнаментом. Рађени су од мрко или црвено печене земље, песковите или средње пречишћене фактуре (сл. 6/6). Од осталих врста керамичких предмета налажени су у мањем броју фрагменти поклопаца и пехара на стопи, као и делови пећњака (сл. 6/8). Све ове посуде, чији су фрагменти откривени у насипном слоју простора А, припадају угарској керамичкој продукцији из друге половине XV и првих деценија XVI века. Неки фрагменти крчага, по облицима и фактури, веома су блиски примерцима са сликаним орнаментом из одговарајућих слојева са истражених површина Београдске тврђаве³¹, који припадају будимској керамичкој производњи из раздобља 1460—1480. године.³² Занимљива је појава да се слојеви са истим оваквим археолошким налазима на це-

лој Тврђави хронолошки завршавају са тренутком турског освајања града 1521. године. Млађи слојеви истражени на простору Београдске тврђаве одликују се керамичким материјалом који је настао на сасвим друкчијим културним традицијама од оних из претходне епохе. Та смена култура овде је јасно стратиграфски изражена. У слојевима насипа у простору А нема ниједног археолошког налаза који би по свом пореклу припадао раздобљу после турског запоседања Београда.

С обзиром на наведено датовање, слој из простора А има посебан значај. Очигледно да је за насипање овога простора употребљена земља, односно слој образован крајем XV или током прве две деценије XVI века, што даје доста прецизне временске одреднице за датовање једне од фаза у настанку приобалног бедема. О том проблему ће у даљем излагању бити више речи.

У простору В, који обухвата део сонде са друге стране, односно источно од раније поменутог старијег зида, стање се у целини разликује од оног у простору А. Овде су у питању изразито насипни слојеви релативно чисте тамномрке земље са археолошким налазима,

Сл. 6. Налази керамике из насипног слоја у простору А сонде 2/82 (цртежи Ј. Шарих)

Fig. 6. Poterie mise au jour dans la couche de remblai de l'espace A, sonde 2/82 (dessins de J. Šarić)

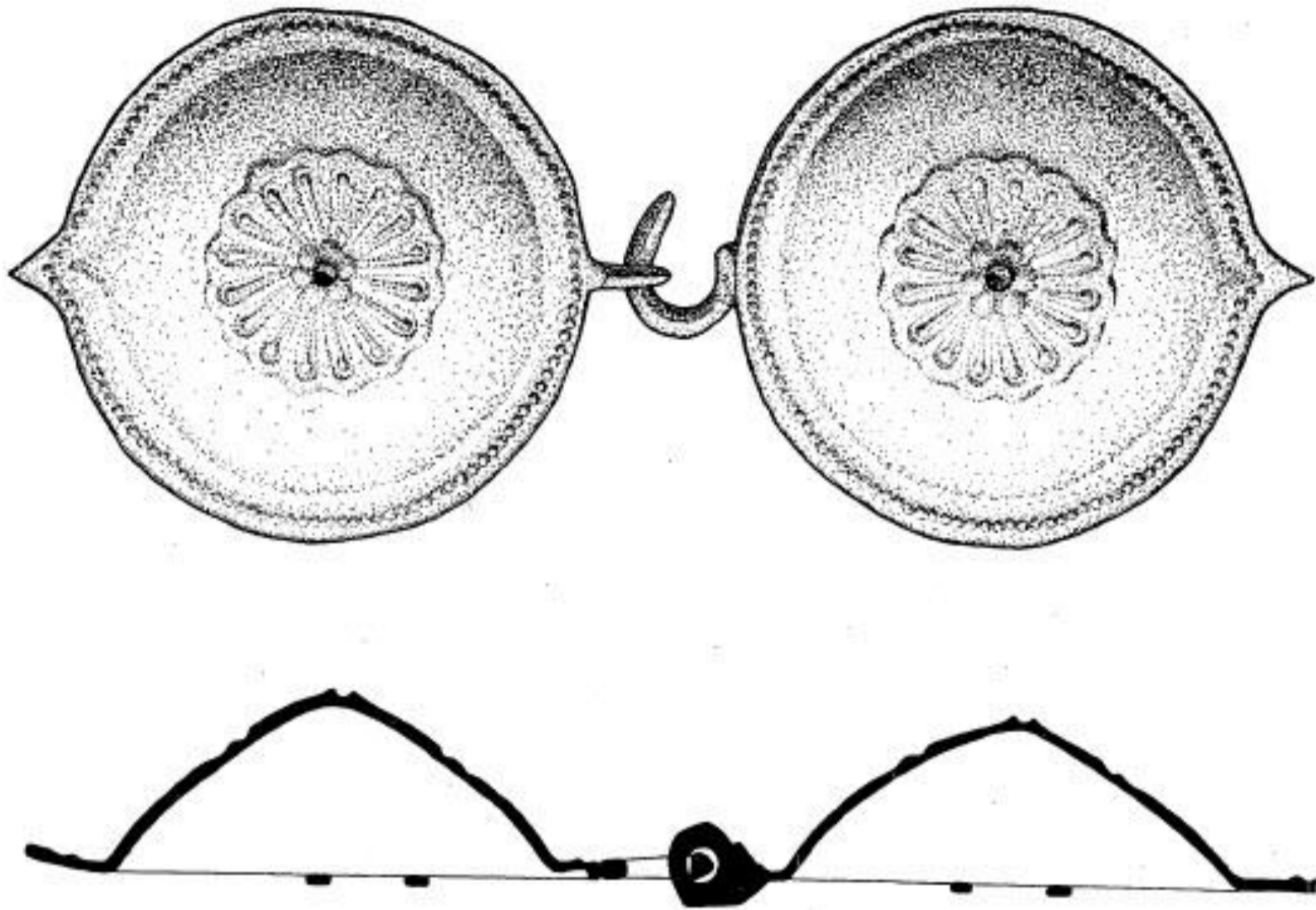
који се претежно могу датовати у XVII век. Између кота 72,20 и 72,02, где су радови обустављени због појаве подземних вода, откривен је слој деструкције са доста шута, уломцима ћерамиде и налазима керамике. У слоју на дну ископа нађена је једна мања топовска кугла са барутним пуњењем, бронзане пафте (сл. 7), као и примерак новца султана Сулејмана II (1687—1691). Сви ови налази могу се доста поуздано датовати у другу половину XVII века, што наводи на закључак да се поменути слој рушења највероватније образовао 1688. године, у време аустријске опсаде и освајања града.

Део површине сонде 2/82, који омеђавају зид 7, спољна куртина приобалног бедема и кула Небојша, истраживан је у оквиру простора D. Цела откопна површина до коте око 73,00 била је засута слојевима у којима је превлађивао грађевински шут обрушен не-

сумњиво са горњих делова зида 7. Битан чинилац за датовање овога слоја представља налаз једне мангуре Сулејмана II (1687—1691), откривене на коти 73,50. За хронолошка разматрања у вези са настанком објекта коме припада зид 7 занимљив је један уломак мајолике утопљен у малтер, откривен у слоју шута, који изгледа потиче из зидне масе овога зида. Најближу аналогију поменутом фрагменту представљају делови идентичне посуде

³¹ М. Поповић, *Утврђене средњовековне капије на Североисточном бреду Београдског града*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Саопштења 9, Београдска тврђава IV (1970) 19—20, сл. 21.

³² I. Holl, *Középkori scerépedények a Budai várpolátabol* (XIII—XIV s.) Budapest régéségei XX (1963) 381, si. 7.

Сл. 7. Бронзане нафте из слоја деградације у простору Б сонде 2/82 (цртеж Ј. Шарич)

Fig. 7. Boucles de ceinture en bronze, mises au jour dans la couche contenant des démolitions, espace B, sonde 2/82 (dessin de J. Sarić)

из слоја пожара са пода једне од просторија Палате, недавно откривене на Дунавској падини у Доњем граду.³³ Према откривеном археолошком материјалу, а посебно налазима угарског новца, пожар и разарање Палате датују се поуздано у време борби за освајање Београда 1521. године.

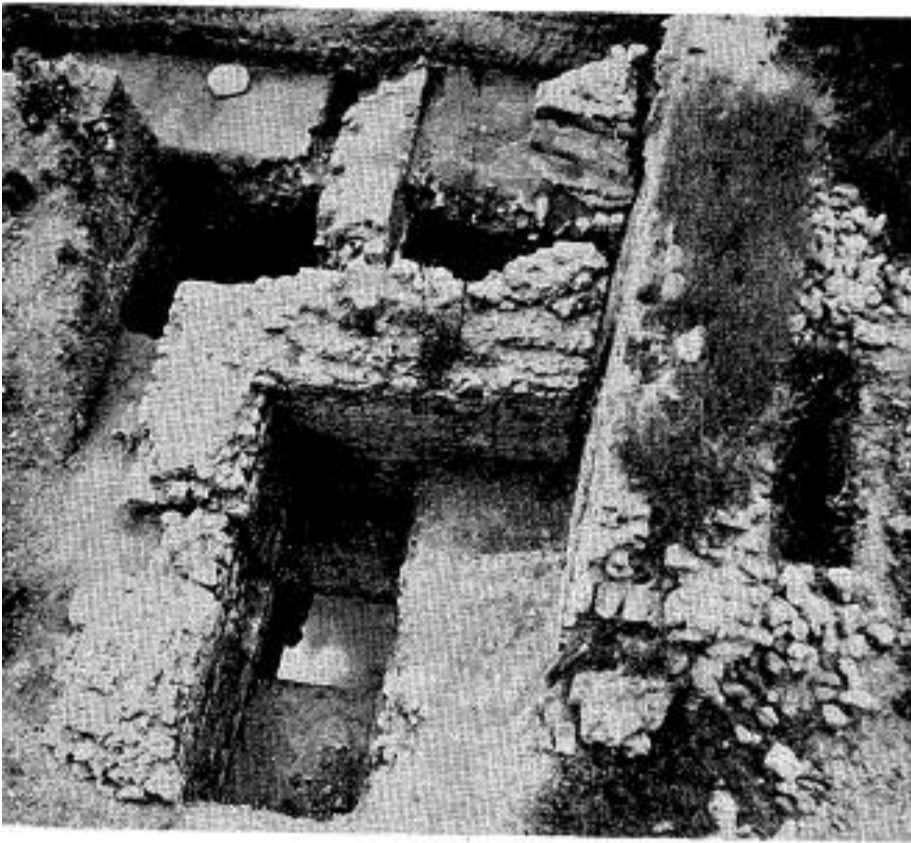
На делу зида 7, који је паралелан са правцем пружања приобалног бедема, откривена су једна врата, ширине 1,20 m, накнадно зазидана каменом повезаним блатом (сл. 5, изглед 3—3). Део са спољне стране ових врата истражен је 1963. године до коте 71,31, где су даљи радови обустављени. На том нивоу била је откривена једна гомила од 23 камене топовске кугле, пречника између 8 и 25 cm, као и комади оловних плоча.³⁴ Праг зазиданог отвора откривен је на коти 72,53 засут танким слојем мрке земље. Са унутрашње стране овога отвора, у простору D, испод коте 73,00 где се завршава слој шута, откривене су местимичне зоне изгореле земље, а према кули Небојши површина компактног малтера. У овим слојевима, све до прага зазиданих врата, земља је претежно мрка, са траговима гари и налазима керамике из XVI—XVII века. Даље у дубину до коте 71,73, где су радови обустав-

љени, земља у слоју је сивомрка и без археолошких налаза.

У простору С истраживан је темељ унутрашње куртине приобалног бедема. Зид, који је укопан у насипни слој са налазима керамике XVI—XVII века, праћен је до дубине од 72,80, тако да се није дошло до дна његовог темеља. Са спољне стране овога зида налази се рампа, којом се излазило на горњу површину бедема. Део рампе са калдрмисаним застором откривен је у сонди 3/82. Следећа сонда, 4/82, која се налазила уз спољно лице приобалног бедема, није дала очекиване резултате, пошто су радови морали да се обуставе на нивоу коте 72,20 због појаве воде.

У току археолошких истраживања простора уз кулу Небојшу дошло се до читавог низа нових значајних података о конструктивном склопу, начину грађења и некадашњем изгледу приобалног бедема. Јасно је издвојено више хронолошки одвојених грађевинских фаза, које делом одсликавају и етапе грађења приобалног бедема у целини.

Најстаријој грађевинској фази на овом простору припадао би, несумњиво, приобални бедем Доњег града, изграђен у трећој деценији XV века.³⁵ Али остаци овог првобитног бе-

Сл. 8. Приобални бедем у Доњем граду, простор уз кулу Небојшу — општи изглед после ископавања (фото Н. Борић)

Fig. 8. Muraille longeant la rive de la Save, Forteresse inférieure, espace entourant la Tour de Nebojša, vue générale après l'achèvement des fouilles (Photo N. Borić)

Сл. 9. Приобални бедем у Доњем граду, простор уз кулу Небојшу — однос зида из четврте фазе према зиду 7 (фото Н. Борић)

Fig. 9. Muraille longeant la rive de la Save, Forteresse inférieure, espace entourant la Tour de Nebojša, rapport entre le mur de la quatrième phase et le mur 7 (Photo N. Borić)

дема нису откривени на делу према кули Небојши. Према резултатима истраживања у сонди 2/82 и проучавања остатака бедема у целини, могао се налазити на месту зида спољне куртине садашњег бедема. Нешто даље, према Воденој капији II, као и на делу од ове капије према бастиону св. Јакова, знатни делови средњовековног бедема налазили су се у оквиру спољне куртине приобалног бедема. На жалост, ова куртина је порушена скоро у целини 1942. године, ради проширивања железничке пруге, тако да сада нема више видљивих трагова средњовековног бедема.³⁶

Изградња куле Небојше, крајем шесте деценије XV века, представља следећу фазу у којој је овај простор фортификационо уобличаван.³⁷ Кула је том приликом, изгледа, била повезана са старијим бедемом, који је, судећи по траговима отисака на бочној страни, на њу био ослоњен без међусобне грађевинске везе.

Као трећа фаза издвојена је изградња зида 7, који се ломи под правим углом образујући са бедемом и бочном страном куле просторију неправилне, скоро правоугаоне основе (сл. 8). Ова просторија је, изгледа, служила да као нека врста предворја брани прилаз улазу у кулу Небојшу. Јасно се уочава да је један њен зид био прислоњен на унутрашње лице првобитног, сада порушеног, приобалног бедема. Може се претпоставити да је на сличан начин њен други зид био ослоњен на бочну страну куле. Каснијим преправкама ова веза је уништена. На лицу зида куле Небојше, изнад садашњег улаза, запажају се слабо видљиви трагови отисака двосливног крова, који би можда могао да припада овој просторији, односно призиданој грађевини. Њен положај у односу на првобитни бедем веома је сличан положајима, условно названо, унутрашњих кула на старом бедему, које се налазе приказане готово на свим плановима из 1688—1693. године. Функција ових кула, које осим грађевине уз кулу Небојшу, до сада нису откривене нити археолошки истражене, није у целини јасна. У хронолошком смислу, ова грађевина, односно њен зид 7, несумњиво је настала после изградње

³³ Систематска археолошка истраживања Научноистраживачког пројекта за Београдску тврђаву, септембар—децембар 1985, руководилац радова М. Поповић, резултати нису објављени.

³⁴ Г. Марјановић-Вујовић, *нав. дело*, 34.

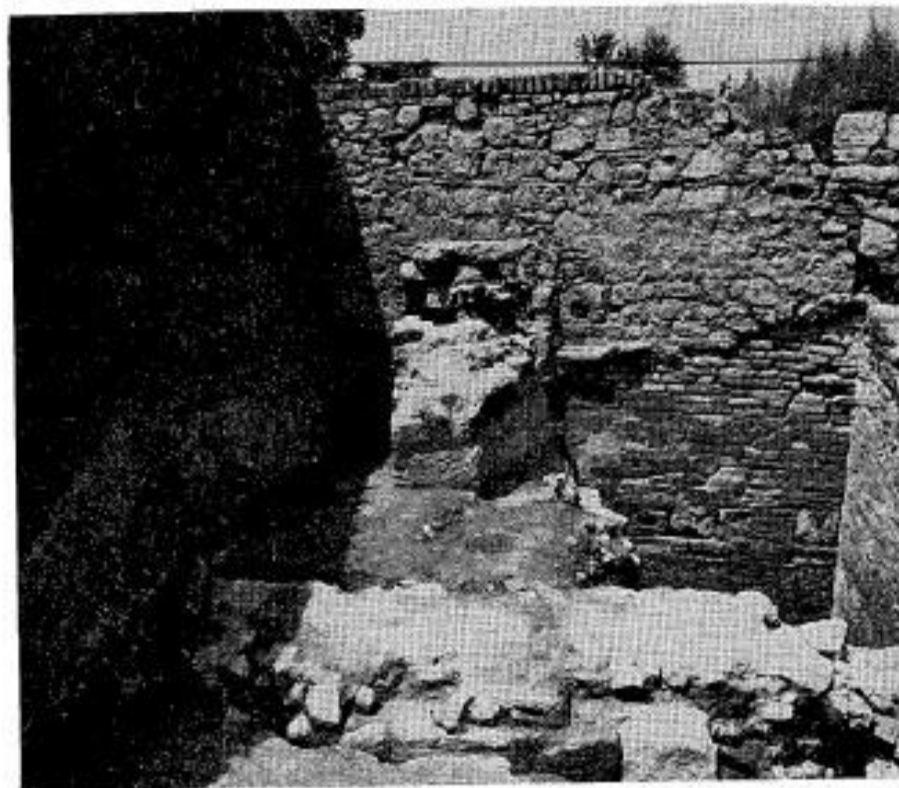
³⁵ М. Поповић, *Београдска тврђава*, 83.

³⁶ Пре рушења спољне куртине, које је извршено по наређењу немачких окупационих власти 1942. године, фотографисан је у целини само део од Водене капије I према југу. За део куртине између куле Небојше и бастиона св. Јакова сачувана су само два фотоснимка (фотонегативи у Заводу за заштиту споменика културе града Београда, бр. D 4/1 и 6) на којима се запажају и остаци старог средњовековног бедема.

³⁷ М. Поповић, *нав. дело*, 116—118.

куле Небојше, а пре радова који су изведени у следећој, млађој фази, што пружа могућност за њено датовање у другу половину, односно крај XV века и прве две деценије XVI века. Могло би се претпоставити да су у исто време са изградњом све просторије подигнуте и остале унутрашње куле на приобалном бедему, по конструкцији њој сличне.

У четвртој фази изградње фортификација на овом простору подигнут је зид који се пружа паралелно с унутрашњим лицем приобалног бедема, на растојању од око 3,5 m, и насут је тај међупростор (сл. 9). Поменути зид ослања се на бочну страну зида 7, без међусобне грађевинске везе. Само на једном месту успостављена је конструктивна веза превезивањем већег каменог блока, који је био убачен у лице зида 7. За датовање ове фазе од изузетног значаја су археолошки налази из насипа, којим је био испуњен међупростор између бедема и новоподигнутог зида. Сви археолошки налази који су овде откривени, као што је већ речено, потичу из раздобља угарске власти и не могу се датовати после 1521. године, што значи да се културни слој, са Тврђаве или њене непосредне околине, употребљен за овај насип образовао пре турског освајања града. Поменуто насипање, односно доградња приобалног бедема могли би се на основу ових података датовати у последње деценије угарске власти или непосредно после успешне турске опсаде града. Међутим, на основу анализе историјских извора може се извршити још ближе хронолошко опредељивање ових радова. Главни турски напад на утврђења Београдског града био је усмерен ка приобалном бедему, као најслабијем делу тврђаве. Са положаја на Ратном острву овај бедем је био бомбардован и доста разрушен. Кроз начињене бреше у бедему извршен је продор који је имао за последицу запоседање Доњег града, а убрзо и освајање града у целини.³⁸ Драгоцено сведочанство о току опсаде, а посебно о предузетим турским мерама за обнову порушених утврђења непосредно после освајања града, сачувано је у делу непознатог персијског хроничара. Говорећи о обнови доњоградског утврђења, овај очевидац догађаја наводи да је султан Сулејман наредио да се ово утврђење опаше још једним новим бедемом.³⁹ Према резултатима досадашњих истраживања фортификација Доњег града, овај податак би могао да се односи само на изградњу још једног зида с унутрашње стране приобалног бедема уз испуњавање међупростора земљаним насипом. На тај начин бедем је био знатно ојачан и проширен са 1,50 m на преко 5 m. Горња површина ојачаног бедема била је веома погодна за постављање топова, који су ефикасно могли да бране прилаз граду са река. Да су ове радове извели браниоци Београда пре турске опсаде, пробијање бреша на при-

Сл. 10. Приобални бедем у Доњем граду, простор уз кулу Небојшу — унутрашња страна куртине са контрафором из млађе фазе (фото Н. Борић)

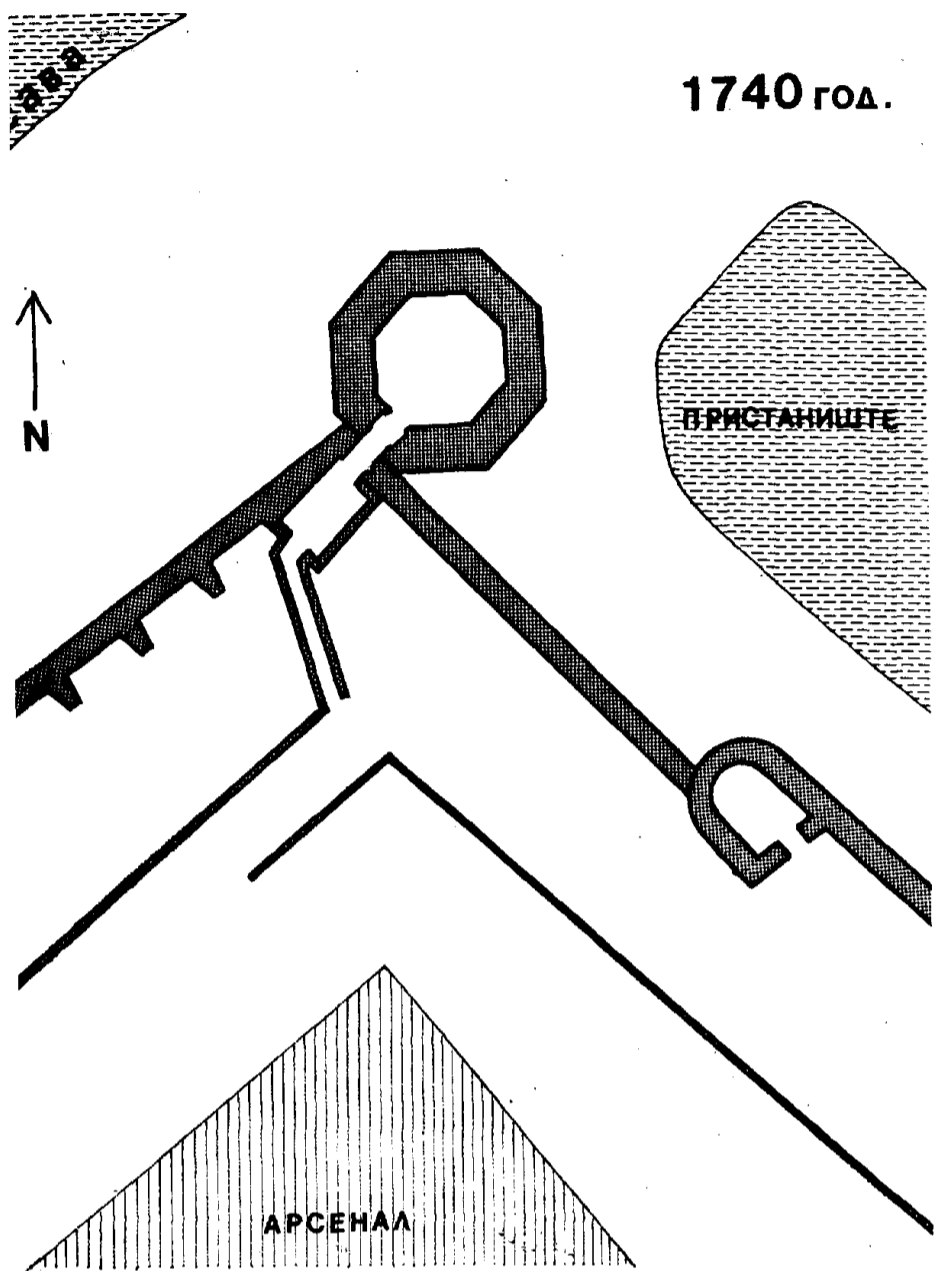
Fig. 10. Muraille longeant la rive de la Save, Forteresse inférieure, espace entourant la Tour de Nebojša — côté intérieur de la courtine et contrefort d'une phase moins ancienne (Photo N. Borić)

Сл. 11. Простор уз кулу Небојшу 1740. године, према плану из Немачке државне библиотеке у Берлину, sig. S X 47083/19

Fig. 11. Espace entourant la Tour de Nebojša en 1740, selon le plan conservé à Deutsche Staatsbibliothek, Berlin, S X 47083/19

балном бедему и продор са те стране били би онемогућени, односно веома отежани. Ова чињеница, уз наведено казивање савременика, као и резултати археолошких истраживања омогућавају да обнову приобалног бедема поуздано датујемо у раздобље непосредно после турског освајања. За проучавање фортификација Београдског града ово је појава од посебног значаја, јер представља најранији пример ојачавања бедема на принципима који ће карактерисати касније бастионе артиљеријске фортификације. Овим радовима средњовековни приобални бедем добио је свој коначан облик, у коме ће га, по свему судећи, затећи и аустријска опсада града 1688. године.

Ново раздобље, које у развоју фортификација Београда почиње с овом опсадом и аустријским освајањем града, утицало је и на судбину приобалних утврђења. У току великих реконструкција Београдске тврђаве, прво оне крајем XVII века, а затим у раздобљу 1717— —1739. године, приобални бедем је у целини измењен и добио је свој садашњи конструк-

тивни склоп. Радови на бедуму изведени у току прве реконструкције Београдске тврђаве по принципима бастионих артиљеријских фортификација, под руководством и према пројектима Андреа Корнара, издвојени су у пету фазу. У том раздобљу је на месту првобитног средњовековног бедема изграђена нова спољна куртина, у коју су, судећи према сачуваној фотодокументацији из времена пре рушења куртине 1942. године, били уклопљени сви боље сачувани делови старога бедема. На простору који је истражен у оквиру сонде 2/82, стари бедем био је порушен, изгледа, до дна темеља, тако да је на његовом месту изграђена у целини нова куртина до висине садашњег полукружног венца на коти 76,40. Део нове куртине уз кулу Небојшу био је са оба лица грађен опекама нешто тањим од опека тзв. аустријског формата, док је унутрашњост била испуњена трпанцем. Други делови куртине приобалног бедема из ове фазе грађени су каменим квадерима или у мешаном слогу опека и камена. Истовремено са спољном грађена је вероватно и унутрашња куртина,

а међупростор, ширине око 12 m, испуњен је земљаним насипом. Остаци старијих фортификација на овом простору, који нису били порушени, том приликом су затрпани.

Даљи радови на приобалном бедуму, издвојени у шесту фазу, изведени су под аустријском окупацијом и то највећим делом од јесени 1717. до априла 1721. године. Подаци о врсти и обиму ових радова сачувани су у једном извештају који је из Београда упућен у Беч 29. априла 1721. године.⁴⁰ Резултати археолошких истраживања на простору уз кулу Небојшу углавном су потврдили податке из овога документа. Спољна куртина затеченог бедема била је том приликом надзидана изнад полукружног венца до коте 78,06 и ојачана унутрашњим контрафорима (сл. 5, изглед 1—1 и сл. 10). Један од ових контрафора, грађен тесаницима пешчара, откривен је у сонди 2/82. На једном плану Београдске тврђаве из 1740. године, који се сада налази у Немачкој државној библиотеци у Берлину⁴¹, приказан је са унутрашње стране куртине бедема читав низ контрафора, који су по облику и димензијама исти са примерком из сонде 2/82. Дограђени део куртине, за разлику од старијег, из претходне фазе, грађен је у мешовитом слогу опека и камена. Горњи делови затеченог зида на појединим местима били су, изгледа, президани у оквиру ових радова.⁴² Истовремено с овим радовима, или нешто доцније, реконструисана је и кула Небојша. Поред осталог, обновљен је улаз, који је тада добио свој садашњи облик, и изграђен је нови прилаз кули, у чијем склопу се налазио и новоподигнути бедем који се пружа према кули II. Остаци конструкција који су се налазили испред улаза у кулу, временом јако оштећени, порушени су коначно приликом конзерваторских радова 1962—1963. године⁴³, тако да се о некадашњем изгледу тог пројектора сада може судити само према подацима с планова из XVIII века (сл. 11). На неким од детаљних планова са приказом подземних конструкција (тзв. „suterain” планови), испред улаза у кулу приказана је мања правоугаона просторија с приступним ходни-

³⁸ Нав. дело, 122—124.

³⁹ F. Tauer, *Histoire de la campagne de sultan Suleyman contre Belgrade en 1521*, Prague 1924, 66.

⁴⁰ Ратни архив у Бечу, Alte Feldakten, MEM 22/182, страна 26—28, ad 5—7.

⁴¹ План из Немачке државне библиотеке у Берлину, sig. S X 47083/19.

⁴² Контрафор који припада млађој фази повезан је са старијом зидном масом управо на президаном делу. Услед слегања терена, спољна куртина је сада у нагибу, тако да између њене зидне масе и контрафора постоји широка пукотина (види сл. 5).

⁴³ Ова рушења била су неопходна да би се извршила статичка санација темеља куле Небојше (М. Вуловић-Вујичић, *нав. дело*, 41—42).

ком који води према рампи.⁴⁴ Ова просторија с ходником била је, изгледа, засведена, а судећи према приказу с турског плана из четврте деценије XIX века, и покривена кровом.

Свој коначни облик приобални бедем Београдске тврђаве добио је половином XVIII века, кад су уместо ранијих земљаних грудобрана подигнути зиданоземљани топовски закони.⁴⁵

Северни бедем савског пристаништа у Западном подграђу

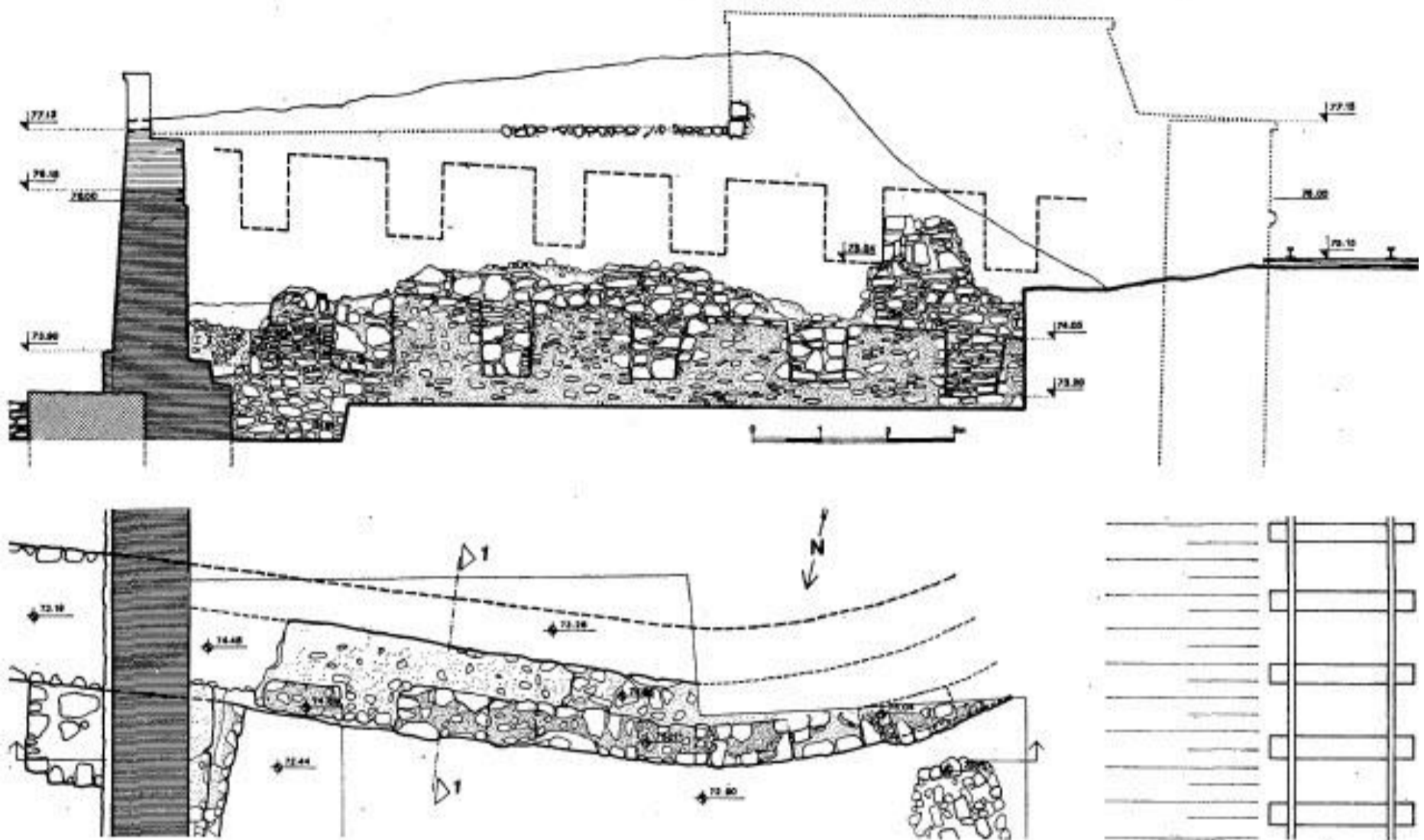
Утврђење Западног подграђа, у чијем се саставу налазило и посебно брањено затворено савско пристаниште, систематски је истраживано између 1970—1974. године.⁴⁶ У том раздобљу у целини су откривени и археолошки истражени остаци северног бедема с капијом и три правоугаоне куле, и део приобалног бедема Подграђа. Од јужног бедема истражена је кула VII⁴⁷ и део зидног платна све до положаја јужне, касније назване Савакапије. Остаци утврђења савског пристаништа тада нису истраживани у већем обиму пошто се на том простору сада налазе Доњоградски булевар и двоколосечна железничка пруга, као и траса зиданоземљаног приобалног бедема из XVIII века. О некадашњем изгледу, величини, а у вези с тим и функцији овога простора, главне податке пружају картографски и ликовни извори настали пре великих реконструкција Београдске тврђаве крајем XVII и у трећој деценији XVIII века.⁴⁸ Према документарној вредности, ту се издвајају план из Архива у Карлсруеу, датован у 1688. годину⁴⁹, затим две године млађи план из Берлина⁵⁰, као и план из Ратног архива у Бечу, који је настао као резултат шпијунског осматрања 1700. године.⁵¹ На дрворезу В. Реша из 1521. године сачуван је веома добар приказ главне куле пристаништа.⁵² Ова кула, која се и на другим гравирама Београда појављује као доминантни објект приобалних утврђења, често је и посебно означена као кула „Млиналица“ (Der Mühlthurn).⁵³

Према резултатима археолошких истраживања, као и на основу сачуваних изворних података, посебно оних са старих планова, било је могуће да се већим делом поуздано утврди просторна диспозиција фортификација Западног подграђа и, што је посебно значајно, временски определе основне етапе грађења. Тако се дошло до закључка да је простор овога подграђа опасан бедемима у првој половини XIV века.⁵⁴ Нешто касније, у време деспота Стефана Лазаревића, по свему судећи у првој деценији XV века, његова утврђења су обновљена, а дограђено је утврђено савско пристаниште.⁵⁵ У тој фази северни бедем Подграђа ојачан је још једном кулом (кула II), а у његовом

продужетку изграђен је нови северни бедем пристаништа, са две куле. Прва кула (кула III), правоугаоне основе и отворена према пристаништу, подигнута је непосредно уз спој новог са ранијим приобалним бедемом. Од ове куле, нови део северног бедема, судећи према подацима са планова из 1688—1700. године, настављао се у истом правцу и залазио у реку, где се на његовом завршетку налазила друга већа кула, из извора позната као „Млиналица“. Она се налазила у речном кориту, недалеко од обале, и имала је улогу да брани прилаз и штити лађе у пристаништу. Између ње и једне куле на приобалном бедему Западног подграђа налазио се ланац који је, према потреби, затварао улаз у пристаниште.⁵⁶

И поред чињенице да су фортификације Западног подграђа у претходном раздобљу релативно добро проучене и датоване, за утврђења савског пристаништа располагало се недовољним археолошким подацима. То је био разлог да се у оквиру сондажних истраживања приобалног бедема 1982. године допуне подаци и о северном бедему савског пристаништа у Западном подграђу, за чије се остатке претпостављало да су сачувани у структури овог бедема. С тим циљем, на горњој површини приобалног бедема, између његове унутрашње куртине и засека према прузи, где се налазила спољна куртина порушена 1942. године, отворена је сонда 5/82, димензија 5x12,5 m. При постављању сонде водило се рачуна да буде на претпостављеном правцу пружања северног бедема пристаништа, на делу између куле III и куле IV, односно „Млиналице“. Део овог бедема између Доњоградског булевара и унутрашње куртине садашњег приобалног бедема откривен је приликом систематских археолошких истраживања Западног подграђа 1972. године.⁵⁷ У сонди 5/82, после уклањања насипних слојева земље и шута, којима је био испуњен унутрашњи простор бедема, на дубини између кота 74,70 и 75,80, целом дужином сонде откривени су релативно добро сачувани остаци северног бедема (сл. 12). С његове унутрашње стране, према простору некадашњег пристаништа, ископ је, на жалост, морао да буде обустављен на коти 73,26, услед велике дубине сонде (око 5 m) и непосредне близине железничких колосека. Са спољне стране, лице бедема праћено је нешто више у дубину, до коте 72,44. У исто време истражен је и зид унутрашње куртине, ојачан контрафором према земљаном насипу. На зиду ове куртине запажене су две фазе грађења са одговарајућим етапама насипања унутрашности бедема, које се јасно виде у пресеку слојева.

Откривени остаци фортификација у сонди 5/82 у функционалном и хронолошком смислу припадају двома основним различитим грађевинским фазама, које се међусобно негирају. Најстарији део фортификација на овом про-

Сл. 12. Северни бедем савског пристаништа у Западног подграђу (сонда 5/82) — основа и изглед бедуа са пресеком кроз Приобални бедем

Fig. 12. Muraille septentrionale du port de la Save dans le Faubourg occidental (sonde 5/82) — plan et élévation de la muraille avec la coupe de la muraille qui longe la rive de la Save

стору несумњиво је откривени део северног бедуа савског пристаништа Западног подграђа, који је највероватније изграђен у првој деценији XV века.⁵⁸ На откривеним остацима овога бедуа јасно се издвајају две етапе грађења, односно првобитни бедем са остацима круништа и његова доцнија надградња. Првобитни бедем у својој пуној ширини од 2 m откривен је приликом ископавања 1972. године у сонди 1/72, где су му остаци сачувани до коте 73,00. У сонди 5/82 откривени су остаци првобитног бедуа у знатно бољем стању. На истраженом делу бедуа, који благо скреће према југу, у дужини од око 12 m, откривени су остаци првобитног круништа са пет очуваних зубаца. Ови зупци грађени су од ломљеног камена, уз местимичну употребу уломака танких опека, без уграђених стрелница. Спољно лице зубаца грубо је дерсовано дебљим слојем малтера. Дужина зубаца није једнака и креће се од 1,20 до 1,50 m. Ширина прореза између зубаца је од 70 до 90 cm. На основу сачуваних парапета прореза може се приближно одредити ниво првобитне шетне стазе бедуа, који је, изгледа, био на откривеном делу у сонди 5/82 у благом паду према обали

од коте 73,00 до коте 72,50. У односу на овај ниво шетне стазе, првобитни зупци су очувани до висине од око 1,50 m, док им је прво

⁴⁴ Планови из 1739. и 1740. године, Немачка државна библиотека у Берлину, sig. S X 47083/3a и sig. S X 47083/19.

⁴⁵ М. Поповић, *Београдска тврђава*, 186.

⁴⁶ Г. Марјановић-Вујовић, *Западно подграђе*, *Историја Београда I*, 1974, 302—306.

⁴⁷ М. Поповић, *Кула VII Западног подграђа*, *Археолошки преглед* 16 (1974) 117.

⁴⁸ Г. Марјановић-Вујовић, *Пристаништа Београдског града*, 18—21.

⁴⁹ План из Архива у Карлсруеу, сигнатура непозната (М. Поповић, *Београдска тврђава*, сл. 4).

⁵⁰ План из Немачке државне библиотеке у Берлину, sig. S. Da 4.20 f.

⁵¹ План из Ратног архива у Бечу, sig. G I b 24 (М. Поповић, *Београдска тврђава*, сл. 6).

⁵² Д. Медаковић, *Београд у старим гравирима*, Београд 1950, Таб. I.

⁵³ *Нав. дело*, Таб. III.

⁵⁴ М. Поповић, *Београдска тврђава*, 58—61.

Нав. дело, 72—73.

Бертрандон де ла Брокијер, *нав. дело*, 131—133.

⁵⁷ Г. Марјановић-Вујовић, *Археолошки преглед* 14 (1972) 138—139.

⁵⁸ М. Поповић, *нав. дело*, 72.

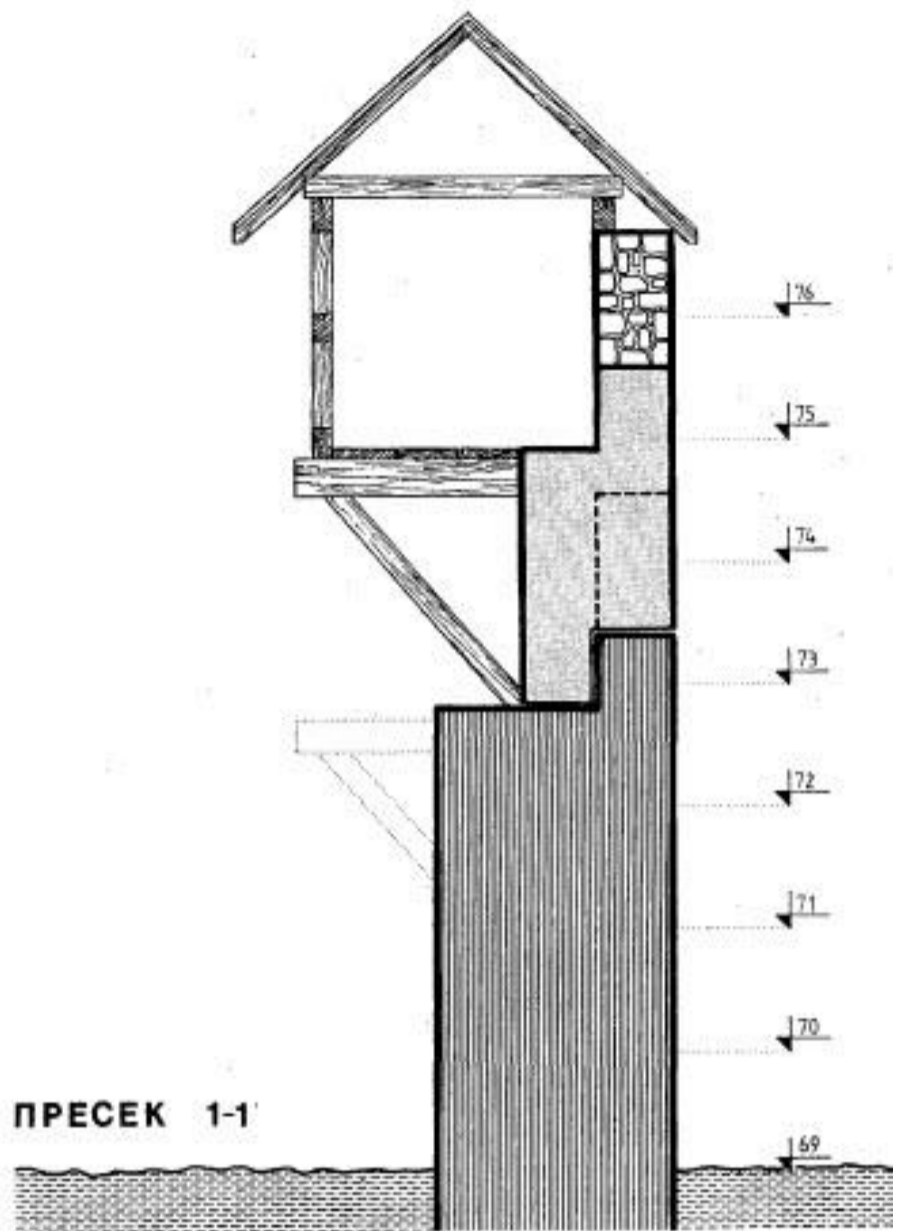
битна висина вероватно била између 1,80 и 2 m. Ово веома значајно откриће јасно показује да је бедем који се као заштита пристаништа пружао од куле III према кули „Млинарици“ првобитно био знатно нижи од осталих бедема Западног подграђа.

У једној каснијој етапи, која у ширем хронолошком смислу такође одговара XV веку, северни бедем Савског пристаништа био је надзидан. На остацима зидне масе ове надградње, која је већим делом порушена, сачуван је део нове шетне стазе на вишем нивоу и фрагмент једног зупца са почетком парапета. Изнад старе шетне стазе, затечени бедем није надзидан у својој пуној ширини, већ је био сужен на свега 1,30 m. Нова шетна стаза, на делу где је очувана, лежи на коти 74,70, што наводи на закључак да је бедем био надзидан за око 2 m.

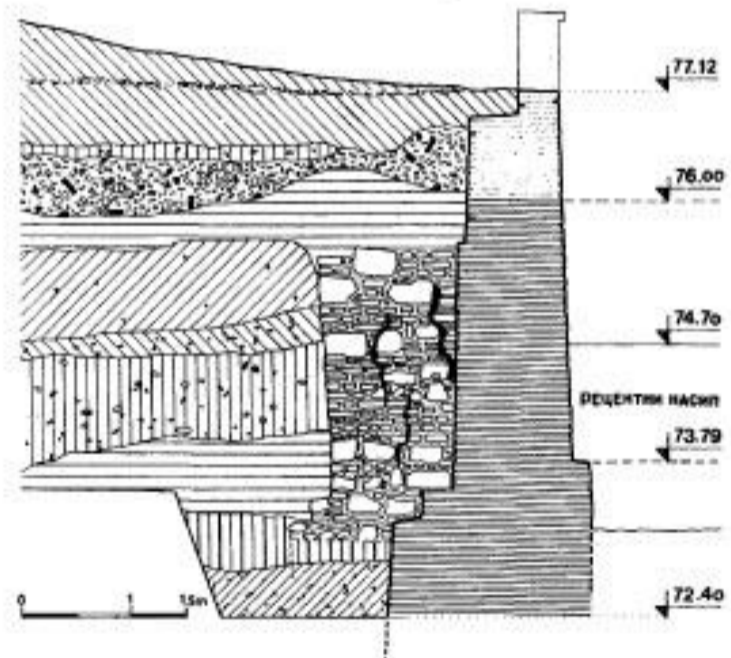
Остаци средњовековног приобалног бедема Доњег града, у сонди 5/82 нису откривени. Према подацима са раније помињаних старих планова Тврђаве, овај бедем требало би да се ослања на спољно лице северног бедема пристаништа. Између њих, вероватно, није постојала конструктивна веза, пошто њихов настанак дели раздобље од око две деценије.⁵⁹ Може се претпоставити да се средњовековни приобални бедем пружао трасом касније спољне куртине, чији се остаци сада налазе испод железничког колосека. Можда са овога бедема потиче део обршене зидне масе откривен на коти 73,75 у западном делу сонде.

На основу резултата до којих се дошло археолошким истраживањима у сонди 5/82, могуће је доста поуздано сагледати некадашњи изглед и функцију северног бедема савског пристаништа у Западног подграђу. Првобитни бедем, у време кад је ово пристаниште утврђено, почетком XV века, повезивао је куле III и IV, и у виду лукобрана затварао прилаз пристаништу са северне стране. Његова висина у то време, у односу на тадашњи просечни водостај реке Саве, није прелазила 4 m. Преко шетне стазе овог бедема био је омогућен прилаз познатој кули „Млинарици“ (кула IV), која се налазила у речном кориту. С обзиром да му је шетна стаза била релативно узана, може се претпоставити да је имала проширење у виду истурене дрвене галерије, као што је то био случај и код горњоградских бедема.⁶⁰ С ове галерије, вероватно је био могућ и прилаз чамцима у пристаништу. Надзиђивање бедема можда би могло да се доведе у везу с изградњом доњоградског утврђења, односно приобалног бедема, у трећој деценији XV века, који је имао знатно већу висину (између кота 76,50 и 78,00). И у надзиданој варијантк шетна стаза бедема задржала је улогу комуникације према кули IV (сл. 13).

Утврђења савског пристаништа задржала су свој првобитан изглед, уз евентуалне мање

Сл. 13. Северни бедем савског пристаништа у западном подграђу — реституција пресека са старијом и млађом фазом
Fig. 13. Muraille septentrionale du port de la Save dans le Faubourg occidental — restitution de la coupe comportant la phase ancienne et la phase moins ancienne

Сл. 14. Приобални бедем у Доњем граду, сонда 5/82 — детаљ унутрашње куртине са контрафором
Fig. 14. Muraille longeant la rive de la Save, Forteresse inférieure, sonde 5/82 — courtine intérieure soutenue par un contrefort

измене, све до краја XVII века. Али, у раздобљу турске власти утврђено савско пристаниште постепено је губило своју пређашњу улогу, тако да је услед нередовног чишћења до краја XVII века већ највећим делом било засуто. У току великих реконструкција Београдске тврђаве, према принципима бастионих артиљеријских фортификација, изграђен је нови приобални бедем, који је пресекао простор некадашњег утврђеног савског пристаништа и у целини негирао стари северни бедем. Први радови на овом простору били су изведени изгледа већ у току последње деценије XVII века, али је бедем по траси која је сачувана до данас, изграђен у раздобљу између 1718. и 1721. године.⁶¹ Из ове фазе, у сонди 5/82, у целини је сачувана унутрашња куртина са делом земљаног насипа, док је спољна куртина порушена 1942. године до испод нивоа железничких колосека (кота око 74,50). Код истраженог зида унутрашње куртине јасно се уочава првобитна фаза грађења са сачуваним венцем од насатице постављених опека, на коти 76,10. Овај ниво првобитне горње површине бедема уочава се и у пресеку насипа. С унутрашње стране, ова куртина је била ојачана контрафорима, од којих је један делимично откривен у простору сонде (сл. 14). Грађен је истовремено са куртином и на исти начин, у мешаном слогу опека и камена. Темелна стопа куртине је проширена и делом прелази преко старог северног бедема. Према унутрашњости Доњег града, на коти 73,80, темел прелази у лице зида, што приближно одређује и ниво терена после грађења бедема.

Унутрашња куртина је у једној познијој фази надзидана за један метар (нови завршни венац на коти 77,12), вероватно истовремено са

надзиђивањем и спољне куртине на овом делу приобалног бедема. Ови радови се за сада не могу поуздано датовати, мада се има утисак да су изведени убрзо после изградње бедема. У сваком случају, „terminus ante quem“ за ову доградњу бедема је 1736. година, када је завршена аустријска реконструкција Београдске тврђаве. У последњој етапи грађења, после 1740. године, на приобалном бедему су подигнуте топарнице, од којих су у овој сонди откривени незнатни остаци са делом калдрмисане платформе за постављање топа.

Археолошка истраживања 1982. и 1983. године⁶², и поред ограниченог обима, дала су изузетно значајне резултате о етапама и начину грађења приобалних утврђења у Доњем граду. Ипак, иако су добијени основни подаци, посебно о приобалном бедему, са јасно разграниченим фазама грађења, што ће бити драгоценост за израду пројеката уређења овог дела тврђаве, на основу ових резултата још се не могу доносити коначни закључци о приобалним утврђењима у целини. Многа питања остала су и даље недовољно разјашњена, посебно у односу на најстарије етапе грађења током XV века. Ови проблеми указују на потребу даљих систематских истраживања, која ће бити могућа тек после уклањања железничке пруге и првим годинама наредног столећа.

⁵⁹ *Нав. дело*, 79—81.

⁶⁰ *Нав. дело*, 84—86.

⁶¹ Ратни архив у Бечу, Alte Feldakten, MEM 22/182, st. 28—29, ad 5 (М. Поповић, *нав. дело*, 163).

⁶² Археолошка истраживања на простору приобалних утврђења изведена су у оквиру „Научно-истраживачког пројекта за Београдску тврђаву“. Радове је финансирао Хидрозавод.

Nouveaux résultats des recherches sur la forteresse de Belgrade

MARKO POPOVIĆ

Les recherches archéologiques sur la forteresse de Belgrade durent déjà, avec des interruptions, plus de quatre décennies. Au cours de cette période, une attention particulière a été consacrée aux fortifications des différentes époques, depuis l'Antiquité jusqu'à la fin du XVIIIe siècle. Les résultats de toutes les recherches effectuées avant 1980 ont été publiés dans le cadre d'une monographie (M. Popović, *La Forteresse de Belgrade*, Institut d'archéologie, Éditions spéciales, Belgrade 1982).

Les recherches récentes, celles de 1982 et 1983, ont été effectuées à trois endroits de la zone de la forteresse s'étendant le long de la rive droite de la Save. Ont été mis au jour les vestiges de la Tour II qui faisait partie de la muraille nord-est de la forteresse inférieure, ensuite, une partie de la muraille qui, non loin de la rive, touchait à la Tour de Nebojsa et une partie de la muraille septentrionale du port fortifié de la Save, dans le faubourg occidental.

La tour II de la forteresse inférieure présente une base demicirculaire et elle fut bâtie avec des blocs de pierre taillée, disposés en rangées régulières, ce qui la distingue du reste de la muraille nord-est dont elle ne constitue pas un ensemble du point de vue de la construction. Cela montre clairement qu'il s'agit de deux phases de construction différentes. La muraille nord-est qui est la plus ancienne, de même que les autres murailles de la forteresse inférieure, a été bâtie à l'époque de la domination serbe, avant 1427. La Tour II est moins ancienne et elle semble avoir été construite au lendemain de la cession de Belgrade à l'État hongrois. C'est ce qu'indique aussi son appareil tout à fait particulier. Après la construction de la Tour de Nebojsa, vers 1458, il y avait entre ces deux tours une entrée donnant accès à un petit port de la forteresse inférieure, que l'on fermait probablement par une chaîne. Vers la fin du XVIIe siècle, cet espace fut divisé par une nouvelle muraille. A cette époque, la Tour II faisait partie de la muraille reconstruite, conformée aux principes de construction des bastions d'artillerie. Elle fut démolie dans la seconde moitié du XIXe siècle.

Lors des recherches effectuées dans la zone de la muraille qui, à proximité de la Tour de Nebojsa longe la Save, ont été mis au jour des vestiges de fortifications accusant nettement plusieurs phases de construction. Des vestiges de cette muraille qui remonteraient à la troisième décennie du XVe siècle, appartenant donc à la phase la plus ancienne, n'ont pas été découverts dans cette zone. La construction, vers

1458, de la grande tour à canon, à l'entrée du port de la forteresse inférieure, appelée actuellement la Tour de Nebojsa, qui parachève cette partie de la fortification, nous l'avons rattachée à la phase suivante. Vers la fin du XVe siècle ou au début du XVIe, la construction du mur 7 permit d'accoler à la nouvelle tour un local rectangulaire, dont la fonction consistait manifestement à défendre l'accès de la Tour de Nebojsa. Par sa forme et par ses dimensions, elle ressemble à la série des tours en retrait, représentées dans les plans de la fin du XVIIe siècle dans le cadre de la muraille qui longeait la Save. En 1521, au lendemain de la prise de la forteresse par les Turcs, cette muraille fut renouvée et renforcée par la construction d'un mur parallèle le long de son côté intérieur, et l'intervalle entre les deux fut comblé par des terres. Ce fut là une première tentative de renforcer la muraille de la forteresse de Belgrade selon les principes qui devaient caractériser désormais les fortifications d'artillerie. Au cours des étapes suivantes, la muraille s'étendant le long de la rive fut reconstruite dans son ensemble et adaptée aux besoins du nouvel art de guerre. Les principaux travaux de reconstruction furent exécutés au cours de la dernière décennie du XVIIe siècle. Un peu plus tard, entre 1718 et 1721, la muraille reçut des ouvrages annexes et c'est à cette époque qu'elle prit sa forme définitive.

Les vestiges de la muraille septentrionale du port de la Save, dans le faubourg occidental, furent explorés dans la structure de la muraille bâtie le long de la rive à une époque postérieure. Audessous des couches de remblai furent mis au jour des vestiges de cette muraille médiévale, dans laquelle on distingue nettement deux phases de construction. La muraille primitive, bâtie le plus probablement dans la première décennie du XVe siècle, était relativement basse. Dans une phase suivante qui correspond, selon toutes les apparences, à l'époque de construction des fortifications de la forteresse inférieure, la muraille fut renforcée de façon à conserver les créneaux de la muraille précédente. Le fait particulièrement important, c'est que dans une de ses parties a été découvert le fragment d'un créneau appartenant à une phase postérieure.

Les vestiges des fortifications médiévales, découverts dans le port fortifié de la Save, ainsi que la muraille qui le longeait, furent méconnus, dans leur ensemble, lors de la construction de la nouvelle muraille le long de la rive, à la fin du XVIIe siècle et dans les premières décennies du XVIIIe.